

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЗВ ПТАХІВ: СУЧАСНІ БОЛОТЯНА, ЧОРНА ТА БЛАКИТНА СИНИЦІ В МИНУЛОМУ

Багатство українських назв птахів не вичерпуються їх сучасною номенклатурою. Стаття пропонує познайомитися з науковими назвами, що відображали різні види синиць у минулому та історію їх застосування.

У науковій літературі 1920-х рр. щодо болотяної гаїчки (*Parus palustris*) використовувалася назва „пухляк брунатний” та „пухляк-лугівка”. Поширена сучасна українська назва – „болотяна гаїчка” – з’являється в 1930-х рр. Українська назва блакитної синиці (*Parus coeruleus*) – використовувалася ще в 1920-х рр., хоча поряд з нею вживалися й інші назви. З 1930-х рр. і до сучасності використовувався інший україномовний варіант назви: „голуба синиця”. Сучасна українська назва чорної синиці (*Parus ater*) має давню історичну основу. Однак, у 1920-х – 1930-х рр. вживалася також досить вдала назва цього виду „синиця мала”. До сучасного періоду дійшла назва „синиця чорна”.

Використані у минулому назви різних видів синиць вдало передавали характер птахів і здатні розширити сучасний україномовний термінологічний ресурс національних назв птахів.

Ключові слова: болотяна гаїчка, блакитна синиця, чорна синиця, орнітологічна номенклатура.

Постановка проблеми. Аналіз досліджень і публікацій. Сучасний процес національного відродження позначився не лише на політико-гуманітарній сфері життя. Дістався він і питань природничих наук, зокрема в частині номенклатури назв птахів. Цілком об’єктивний інтерес до витоків української термінології призвів до перегляду десятиліттями сформованої системи найменувань птахів та запровадженням нової [Див.: 1-2]. Між тим, багатство та оригінальність українських назв птахів не вичерпуються їх сучасною офіційною номенклатурою. Важливим є аналіз усього спектру наукових та народних назв, що відображали різні види синиць, які населяли територію України. **Мету статті** бачимо в з’ясуванні витоків сучасних назв болотяної гаїчки (*Parus palustris*) та чорної (*Parus ater*) і блакитної (*Parus coeruleus*) синиць.

Матеріал і методи

Історичні назви птахів, що населяють територію України, зафіксовані у перших оглядах орнітофауни українською мовою та наукових працях, у яких здійснена спроба виробити усталену національну номенклатуру назв птахів. Вони почали з’являтися з ХІХ ст. Однак, набули поширення вже в 1920-х – 1930-х роках внаслідок проведення в УСРР політики коренізації. Обидва види документів орієнтувалися на простонародну мовну основу і намагалися мобілізувати її для формування наукової термінології. Перші описи орнітофауни мали регіональний характер і відобразили як місцеві, так і загальноукраїнські особливості в назвах та виступали своєрідною пропозицією щодо загальноприйнятого найменування пернатих. Аналіз використання тих чи інших назв дозволив прослідкувати формування українських назв птахів та доведення їх до сучасного стану.

Результати та обговорення

Щодо виду *Parus palustris* у сучасній науковій літературі застосовують назви „гаїчка болотяна” [1, 36; 2, 324; 19] або „болотяна гаїчка ” [20, 151]. Звертає на себе увагу, що у часи утвердження в науці української мови – 20-х – 30-х роках ХХ ст. терміну „гаїчка” не використовували. У спеціальній літературі вживали поняття

„пухляк” з подальшим уточненням виду. Так, болотяну гаїчку в орнітологічному огляді Поділля названо „пухляк брунатний” (*Parus palustris palustris* L.) [4, 14], а на Білоцерківщині дещо інакше – „пухляк брунатий” (*Parus palustris*, Auct) [5, 10]. Слово „брунатний” у такій назві, очевидно, вказує на верхню частину тіла птаха. Не дарма в польовому визначнику 1984 року зазначається, „що спина у болотяної гаїчки бура” [6, 155]. Сучасні підходи до ідентифікації цього виду не так однозначні, і говорять про бурувато-сірий окрас [2, 324]. Наші власні спостереження за болотяними гаїчками загалом підтверджують обидві версії. Серед птахів цього виду, дійсно, трапляються особини з гарно коричневим, тобто „брунатним”, забарвленням крил. Можливо, сірий чи коричневий окрас залежить від характеру освітлення.

Можливо, слово „брунатний” вказує на верхню частину голови птаха. Адже за словником української мови Бориса Грінченка, який відображає особливості мови періоду започаткування українських назв птахів, слово „брунат” означає „смуглий, темний, каштановий цвет”, а „брунатний” – „смуглий, темний”, отже – не обов’язково каштаново-коричневий тон [7, 101]. Блискуча „шапочка” цього виду гаїчки можливо й стала причиною такої назви. Однак, як би там не було, назва „пухляк брунатний” на наш погляд сповнена уваги до птаха і передає його найкращі естетичні риси.

В орнітологічному описі Волині цей птах фігурував під назвою „пухляк лучний” (*Parus palustris palustris* L.) [8, 46]. А в узагальнюючому переліку українських назв птахів, виданому 1927 року, пропонувалася назва „пухляк-лугівка” (*Parus palustris* L.) [3, 27]. Останній підхід, очевидно, мав підтримку. Ця назва зустрічається і в місцевих орнітологічних оглядах. Так, в описах орнітофауни Літинського повіту Поділля цей птах також „пухляк-лугівка” (*Poecile palustris* (Linn.)) [9, 365]. Фактично така ж назва – „пухляк лугівка” (*Parus palustris* L.) – використана щодо цієї гаїчки в орнітологічному огляді Державного заповідника „Конча-Заспа” [10, 166]. А от щодо Чернігівщини, то тут бачимо „синицю лугівку” (*Parus palustris stagnatilis* Brehm) та „синицю болотяну” (*Parus palustris palustris* L.) як два самостійних підвиди [11, 71].

Терміни „лучний” і „лугівка”, очевидно, вказують на природні умови проживання птахів – тяжіння до водоймищ та супутніх їм рослинних комплексів. Ці терміни виконують роль заміну щодо слова „болотяна”, яке і в змістовному відношенні досить грубо передає характер перебування виду. З цього погляду назви „лучний” і „лугівка” виглядають доволі витримано та вдало, з опорою на народнорозмовну основу.

У 1930-х роках в українській номенклатурі назв птахів з’являється слово „гаїчка”. У довіднику 1938 року значаться „гаїчка болотяна” двох підвидів: „звичайна” (*Parus palustris palustris* L.) і „південна” (*Parus palustris stagnatilis* Brehm), а також „гаїчка чорноголова” (*Parus atricapillus* L.) [12, 127-128], яку нині прийнято називати „гаїчка-пухляк” – *Parus montanus* [1, 36; 19].

Поява терміну „гаїчка” в українських назвах птахів, який задовго до 1930-х років використовувався в російській орнітологічній номенклатурі, очевидно, пов’язано із атмосферою згортання українзації в УРСР та використанням іншомовного досвіду. Ця подія виявила довготривалі наслідки. „Визначник птахів УРСР” 1952 року продовжив використання в українській орнітологічній номенклатурі термін „гаїчка”, назвавши два види синиць: чорноголова гаїчка (*Parus atricapillus* L.) та болотяна гаїчка (*Parus palustris* L.) [13, 285]. Аналогічне видання 1962 року повністю повторило попереднє [14, 304]. І нині у вітчизняній науковій термінології фігурує термін „гаїчка” [1, 36; 2, 324], що з’явився за доби сталінізму.

Чималої кількості назв удостоїлася блакитна синиця: „блакисиниця, волосянка, гайка, синючок ... синик” [3, 26]. Різні назви цього птаха були цілком діючими в тодішній науковій літературі. В орнітологічному описі Державного лісостепового

заповідника ім. Т. Г. Шевченка за 1931 рік М. В. Шарлемань називає її „блакисиниця” (*Parus coeruleus coeruleus* L.) [15, 100], а в оглядах птахів Білоцерківщини і Поділля вона названа „блакисиниця (синиця блакитниця)” [4, 14; 5, 10]. В одній з книжок І.Г. Підплічка цього птаха названо „синик” [16, 15]. Назва „блакитна синиця” також мала поширення і зустрічається в регіональних оглядах птахів та узагальнюючому зведенні 1927 року (як *Parus coeruleus* L., або *Parus coeruleus coeruleus* L.) [8, 46; 3, 26; 9, 364; 10, 166]. У 1930-х остання, очевидно, претендувала на утвердження, що засвідчують регіональні описи орнітофауни [Див.: 11, 70; 17, 49]. Однак, довідник з орнітофауни УРСР 1938 року називає цю синицю „синиця голуба (лазоревка) або сенчик – *Parus coeruleus* L.” [12, 124], що ймовірно відображало як українську традицію термінологічного різнобарв’я, так і намагання узгодити її з російськими назвами птахів. Довідник з орнітофауни України 1952 року пішов ще далі – тут, вже без „сенчика”, цей птах значиться як „голуба синиця (лазорівка) *Parus coeruleus* L.” [13, 283]. Довідники 1962 та 1984 років з деякими особливостями продовжили варіант 1952-го [14, 302]. Вже в сучасних умовах відбулося повернення до назви „синиця блакитна” [Див.: 1, 37; 2, 322; 19; 20, 151].

Чорна синиця частіше так і називалася. Така назва використовувалася в описах орнітофауни Державного заповідника „Конча-Заспа” [10, 166], Білоцерківщини [5, 10] та Поділля [4, 14; 9, 365]. Однак, у ряді наукових праць вона також фігурує під назвою „синиця мала”. Зокрема, така назва використовується в замітках Л. Портенка і М. Шарлеманя про птахів Волині [8, 46]. В узагальнюючому переліку назв птахів, виданому 1927 року, цей вид фігурує як „синиця чорна або мала” (*Parus ater* L.) [3, 26]. Термін „синиця мала” очевидно тривалий час претендував на сталість свого використання. Він зустрічається щодо зазначеного виду в описах фауни Чернігівської області за 1932-1933 роки (*Parus ater ater* L.) [11, 70]. Довідник з орнітології 1938 року пропонував декілька рівнозначних назв птаха: „синиця мала, чорна або московка – *Parus ater* L.” [12, 124-125]. Врешті-решт, в УРСР термінологічну перемогу дістала „синиця чорна” і „московка”. Вже довідник 1952 року не згадує „синицю малу” [13, 284], і наступні також [Див.: 6, 155; 14, 303]. А в сучасній українській номенклатурі знайшла собі місце лише „чорна синиця” [Див.: 1, 37; 2, 326], залишивши в минулому „московку” та досить вдалу назву птаха „мала синиця”.

На наш погляд, назва „мала синиця” дуже вірно передає характер цього виду. Він є найменшим серед синиць, один з найменших птахів, що населяють територію України, і загалом нечорного забарвлення. Зовні нагадує велику синицю (*Parus major*) і тому термін „мала синиця” змістовно і контрастно передає різницю між видами. Очевидно, що термін „мала синиця” має повне право на використання і нині.

Особливістю назв синиць у минулому було існування одних і тих же назв для різних видів птахів. Так, щодо болотяних та великих синиць за словником зоологічної номенклатури, виданому 1927 року, подавалася (у якості факультативного елемента) ідентична назва: „сікора”. Великі і блакитні синиці фігурували під назвою „синик”. Блакитна та болотяна синиці іменувалися „волосянка” [3, 26-27]. Така ситуація вочевидь зумовлена народнорозмовною основою українських назв пернатих – народна увага явно не розрізняла споріднені види птахів.

У 1920-х – 1930-х роках одні й ті ж автори використовували різні назви птахів, що свідчить про неусталеність назв або припустимість такого підходу. Наприкінці 1920-х років М.В. Шарлемань говорив, що „деталі наукової номенклатури – це й за наших днів значною мірою є „як кому до вподоби”” [18, 330].

Використання чималого спектру назв одних і тих же птахів чи спільних назв для різних видів, що існувало у 1920-х, та й у 1930-х роках, звичайно, потребувало певної уніфікації. Видання 1938 року „Птахи УРСР” очевидно, спрямовувалося на вирішення

цього питання, однак на основі буквального відтворення в українській мові російських термінів. У подальшому засади 1930-х років щодо визначення назв синиць набули усталеності аж до часів проголошення незалежності України.

Висновки

1. Назви видів синиць, що використовувалися в минулому – у 1920-х – 1930-х роках – увібрали в себе і багатство української мови, і в змістовному відношенні вдало передавали характер птахів, регіональну специфіку біологічних форм видів. При цьому з об'єктивних причин, у силу специфіки регіонального та інституціонального характеру, формувалися різні версії назв птахів, хоч і з домінуванням одних над іншими. Згодом з метою прискорення уніфікації наукової термінології були використані російські назви в їх українській вимові, які змогли утвердитися у науковому житті. Сучасний підхід до назв синиць не використовує широку палітру історичних назв. Останнє не вповні справедливо і не виправдано як з історичної точки зору, так і практики вживання назв птахів.

2. Виходячи з того, що назва птаха повинна ґрунтуватися на певній історично сформованій мовно-національній основі, переконливо відображати його зовнішній вигляд та характер життя, вважаємо доцільним висловити свою позицію щодо використання тих термінів, які нині відображають згадані види синиць. Серед сучасних назв лише „блакитна синиця” не викликає заперечень. Водночас запропонований у 1920-х роках термін „мала синиця” щодо *Parus ater* заслуговує на широке використання, оскільки незрівнянно переконливіший за назву „чорна синиця”. Не витримує ніякої критики назва „болотяна гаїчка”. Сучасний термін „болотяна” виглядає необґрунтованим з історичної точки зору; слово „гаїчка”, очевидно, запозичене з російської мови. Однак, враховуючи вже тривалу історію використання цього слова в українській орнітологічній номенклатурі, вважаємо можливим використання щодо цієї синиці як назви, започаткованої у 1920-х роках, „брунатний пухляк”, так і компромісного варіанту – „брунатна гаїчка”.

Список використаної літератури

1. Фесенко Г. В. Анотований список українських наукових назв птахів фауни України. / Фесенко Г. В., Бокотей А. А. – Київ; Львів: [без вид.], 2002. – 44 с.
2. Фесенко Г. В. Птахи фауни України (польовий визначник). / Фесенко Г. В., Бокотей А. А. – Київ: [без вид.], 2002. – 414 с.
3. Словник зоологічної номенклатури (1927-1928). Факсимільне відтворення видань 1927-1928 рр. – Київ: Наукова думка, 2005. – 188 с.
4. Храневич В. Птахи Поділля. Огляд систематичний. / В. Храневич. – Вінниця: [без вид.], 1925. – 65 с.
5. Великохатко Х.Д. Птахи Білоцерківщини. / Х.Д. Великохатко. – Біла Церква: [без вид.], 1927. – 64 с.
6. Марисова І.В. Птахи України. Польовий визначник. / Марисова І.В., Талпош В.С. – Київ: Вища школа, 1984. – 184 с.
7. Словарь української мови / Зібрала редакція журналу „Киевская Старина”; упорядкував, з додатком власного матеріалу Борис Грінченко [надрук. з вид. 1907]. – Київ: Лексикон, 1996. – Т. 1. – 496 с.
8. Шарлемань М. Матеріали для орнітофауни України. / М. Шарлемань. – Київ: З друкарні Української академії наук, 1926. – 67 с.
9. Герхнер В. Ю. Матеріали до вивчення птахів Поділля. Зб. праць Зоологічного музею. / В. Ю. Герхнер. – Київ, 1928. – Ч. 5. – С.329-370.
10. Шарлемань М. Матеріали до орнітології Державного заповідника „Конча-Заспа”. Зб. праць Зоологічного музею. / М. Шарлемань. – Київ, – 1930. – Ч. 8. – С.151-202.
11. Шарлемань М. Матеріали до фауни звірів та птахів Чернігівської області. / М. Шарлемань. – Київ. – Вид-во ВУАН, 1936. – 112 с.
12. Шарлемань М. Птахи УРСР (матеріали до фауни). / М. Шарлемань. – Київ. – Вид-во АН УРСР, 1938. – 266 с.
13. Воїнственський М. А. Визначник птахів УРСР. / Воїнственський М. А., Кістяківський О. Б. – Київ. – Радянська школа, 1952. – 352 с.

14. Воїнственський М. А., Кістяківський О. Б. Визначник птахів УРСР. [Вид. 2-е.] / Воїнственський М. А., Кістяківський О. Б.– Київ. – Радянська школа. – 1962. – 372 с.
15. Шарлемань М. Матеріали до орнітології Державного лісостепового заповідника ім. Т. Шевченка та його околиць. / М. Шарлемань. // Журнал біо-зоологічного циклу. – Київ, 1933. – №2(6). – С.93-108.
16. Підоплічка І. Г. Захист корисних птахів. / І. Г. Підоплічка– Вид. 2-е. Київ: Книгоспілка, 1927. – 32 с.
17. Попов Б. М. Матеріали до орнітофауни порожистої частини р. Дніпра. / Б. М. Попов. // Збірник праць Зоологічного музею. Київ. – 1937. – №20. – С.41-63.
18. Шарлемань М. [Вступ до статті В. Ю. Герхнера „Матеріяли до вивчення птахів Поділля” без назви]. / М. Шарлемань. // Збірник праць Зоологічного. Київ, 1928. – Ч.5. – С.320-330.
19. Наукові назви птахів України, затверджені Комісією із зоологічної термінології Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України [Електронний ресурс]. // Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України. – 2004. – Режим доступу до ресурсу: http://www.izan.kiev.ua/term_com/aves.htm.
20. Grishchenko V. Checklist of the birds of Ukraine . / V. Grishchenko . – Беркут,2004. – 13 (2). – С.141-154.

References

1. Fesenko H. V., Bokotey A. A. (2002) *Annotated list of Ukrainian scientific names of bird species from the fauna of Ukraine*. Kyiv; Lviv, 44 (in Ukr.)
2. Fesenko H. V., Bokotey A. A. (2002) *Birds from the fauna of Ukraine*. Kyiv., 414 (in Ukr.)
3. (2005) *Glossary of zoological nomenclature (1927-1928)*. Kyiv: Naukova Dumka., 188 (in Ukr.)
4. Khranevych V. (1925) *Birds of Podolia*. Vinnytsia., 65 (in Ukr.)
5. Velyokhat'ko Kh. D. (1927) *Birds of Bila Tserkva Raion*. Bila Tserkva., 64(in Ukr.)
6. Marysova I. V., Talposh V. S. (1984) *Birds of Ukraine*. – Kyiv: Vyscha Shkola., 184 (in Ukr.)
7. (1996) *Ukrainian language dictionary*. Kyiv: AN URSSR publishing house., 1,496. (in Ukr.)
8. Sharleman' M. (1926) *Materials for the avifauna of Ukraine*. Kyiv: 3 publishing houses of the Ukrainian Academy of Sciences., 67 (in Ukr.)
9. Herkhner V. Yu. (1928) Materials for study of birds of Podolia. *Zbirnyk prats' Zoolohichnoho muzeyu (Collection of works of the Zoological Museum)*, 5, 329-370. (in Ukr.)
10. Sharleman' M. (1930) Materials for the ornithology of Concha Zaspas State Reserve. *Zbirnyk prats' Zoolohichnoho muzeyu (Collection of works of the Zoological Museum)*, 8, 151-202. (in Ukr.)
11. Sharleman' M. (1936) *Materials for the fauna of animals and birds of Chernihiv Oblast*. Kyiv: VUAN publishing house.,112 (in Ukr.)
12. Sharleman' M. (1938) *Birds of the Ukrainian Soviet Socialist Republic*. Kyiv: AN URSSR publishing house.,266 (in Ukr.)
13. Voyinstvens'kyy M. A., Kistyakivs'kyy O. B. (1952) *Guide to birds of the Ukrainian Soviet Socialist Republic*. – Kyiv: Radyanska Shkola., 352 (in Ukr.)
14. Voyinstvens'kyy M. A., Kistyakivs'kyy O. B. (1962) *Guide to birds of the Ukrainian Soviet Socialist Republic*. – Kyiv: Radyanska Shkola., 372 (in Ukr.)
15. Sharleman' M. (1933) Materials for the ornithology of T. Shevchenko State Forest Steppe Reserve and the surrounding area. *Zhurnal bio-zoolohichnoho tsyklu (Bio-Zoological Cycle Journal)*, 2(6), 93-108. (in Ukr.)
16. Pidoplichka I. H. (1927) *Protection of useful birds*. Kyiv: Knygospilka. (in Ukr.)
17. Popov B. M. (1937) Materials for the avifauna of the Dnieper rapids. *Zbirnyk prats' Zoolohichnoho muzeyu (Collection of works of the Zoological Museum)*, 20, 41-63. (in Ukr.)
18. Sharleman' M. (1928) [Untitled article]. *Zbirnyk prats' Zbirnyk prats' Zoolohichnoho muzeyu (Collection of works of the Zoological Museum)*, 5, 320-330. (in Ukr.)
19. Institute of Zoology named after I. I. Shmalgauzen National Academy of Sciences of Ukraine (2004). *Scientific names of birds of Ukraine, approved by the Commission on zoological terminology of the Institute of Zoology named after I. I. Shmalgauzen National Academy of Sciences of Ukraine*. Retrieved from http://www.izan.kiev.ua/term_com/aves.htm.
20. Grishchenko V. (2004) Checklist of the birds of Ukraine. *Berkut (Golden eagle)*, 13 (2),. 141-154. (in Ukr.)

Summary. Fareniy I. A. From the history of Ukrainian bird names: modern Marsh, Coal, and Blue tits in the past

Introduction. Approval of national priorities in organization of scientific work led to review of the system of bird names that had existed for decades and introduction of a new one. However, diversity of Ukrainian bird names is not limited to their present official nomenclature. We consider it useful to understand the whole spectrum of scientific and common notions of the past, reflecting different species of tits. **The purpose** – to clarify origins of modern marsh, coal, and blue tits.

Material and Methods. *Historical names of birds inhabiting the territory of Ukraine were recorded both in the first surveys of the avifauna written in Ukrainian language and in scientific works of the 19th century – the first third of the 20th century. Analysis of use of certain terms on birds allowed tracing formation of Ukrainian bird names.*

Results. *In the scientific literature of the 1920s the names „pukhlyak brunatnyy” (plump brown, chestnut colour), and „pukhlyak-luhivka” (plump meadow) were used for marsh tit (Parus palustris). Modern Ukrainian name „bolotyana hayichka” appeared in 1930s. Ukrainian name blue tit (Parus coeruleus) – „blakytna synytsya” (blue tit) was used in 1920s, though other names were used along with it. From 1930s until now another Ukrainian variant was used – „holuba synytsya” (blue tit). Modern Ukrainian name coal tit (Parus ater) – „chorna synytsya” (black tit) has an old historical basis. In 1920s and 1930s quite good name of this species was used – „mala synytsya” (small tit). Later the last name of the bird felt out of use, but along with „chorna synytsya” the name „moskovka” (moscovite) was used. The name „chorna synytsya” is used nowadays.*

Originality. *The subject has not been intentionally studied before. Results of the study allow extending Ukrainian terminological resource of biological science through the use of historical national bird names.*

Conclusions. *Names of different species of tits that were used in the past absorbed the diversity of Ukrainian language and successfully reflected the nature of birds. The author suggests options for verification of Ukrainian names of birds, being fair and reasonable both from a historical point of view and based on practice of use of bird names.*

Key words: *marsh tit, blue tit, coal tit, ornithological nomenclature.*

Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

Одержано редакцією 02.09.2017
Прийнято до публікації 23.11.2017